

СТУДІЇ

ПОЛІТИКА І ПРАВО

Гурбик Андрій
(Київ)

ТРАКТУВАННЯ «СУДОВИХ ОКОЛИЦЬ» В ГРОМАДСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

Теоретичну основу народного громадського судочинства на українських землях Великого Князівства Литовського, Руського, Жомойтського (далі – ВКЛРЖ) складало усне звичаєве право, часто фіксоване документами як «копне», для якого був характерний дуже високий ступінь систематизації й узгодження основних його теоретичних положень і відпрацьовані століттями механізми вирішення різноманітних конкретних ситуацій повсякденного життя.

Проте, незважаючи на достатнє джерельне забезпечення декларованої проблематики, науковці не лише належним чином не аналізували останню в контексті еволюції ментальності (звичаєво-правової культури, правових уявлень, правосвідомості)¹, але недостат-

---

¹ Теоретичні аспекти вивчення народної ментальності та правосвідомості див.: Гурбик А.А. Крестьянское правосознание на украинских землях в составе Великого Литовского княжества // Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі «Гістарычная памяць народаў Вялікага княства Лытоўскага і Беларусі XIII–XX ст.». (Гродна, 3–5 ліпеня 1996 г.). Кніга 7. – Гродна, 1996. – С. 191–194; Гурбик А.О. Правові уявлення та народна правосвідомість // Українське суспільство на зламі середньовіччя та нового часу: нариси з історії ментальності та національної самосвідомості. – К., 2001. – С. 57–70.

ньо ще залишається дослідженням і фактологічний аспект діяльності громадських (копних) судів². Оскільки одним із останніх дослідників, хто системно вивчав зазначену проблематику, був І. Черкаський, а його монографія побачила світ ще в кінці 20-х років нашого століття³. Проте, вже тоді в передмові до вказаної книги академік М. Василенко зазначав, що І. Черкаський вивчав копні суди «виключно в статичному стані, їх еволюції, історії він не торкався... автор не зміг поставити свою працю і в зв'язок з економічним та суспільним життям українських та білоруських земель XVI–XVIII віків. Для цього й матеріалу тепер у розпорядженні науки обмаль і він ще не досліджений настільки, щоб на підставі його можна було робити наукові висновки та узагальнення»⁴.

Аналіз фактологічного матеріалу, що стосується устроєвих засад копного судочинства, дає підстави стверджувати, що громадські (копні) суди загалом не були постійно діючою установою, а збиралися за потребою в кожному конкретному випадку. Причому, у свідомості середньовічних українців подібні судові збори асоціювалися, як правило, із вічем на традиційному місці. Для вирішення звичайного кола нескладних питань селяни збиралися під відкритим небом на загальновідомих місцях. Так, жителі с. Полчани Луцького повіту в 1564 р. сповіщали, що вони на віча-копи збираються на «обчом местце»⁵. Аналогічні місця згадували селяни в Красному та Голузі того ж повіту⁶. А в 1572 р. громада вказувала на таке «общее местцо... у церкви святого Миколы» в с. Бутетичах Володимирського повіту Волині⁷.

Протягом віків усталилися традиційні місця проведення копних судів також і поза межами відповідних поселень. У зазначений період у

² Історіографію проблеми та огляд джерел див.: Праці комісії для виучування історії західноруського та українського права (далі – Праці комісії). – К., 1928. – Вип. 4. – С. 3–33; Яковлів А. До питання про генезу копних судів на Україні. – Львів, 1928. – С. 1–6; Гурбик А.О. Копні суди на українських землях у XIV–XVI ст. // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 110–111.

³ Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII ст. // Праці комісії. – К., 1928. – Вип. 4.

⁴ Там само. – С. VI.

⁵ Акты о копных и панских судах (далі – Акты КПС) // Материалы для истории судостройства и судопроизводства в Литовско-Русском государстве. – К., 1897. – Т. 1. – №34. – С. 68.

⁶ Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР). – К., 1876. – Ч. VI. – Т. 1. – № 88. – С. 171; Акты КПС. – № 57. – С. 125.

⁷ Акты КПС. – № 190. – С. 443.

Луцькому повіті згадувалися копи поблизу с. Яблунька, на які «громада старцове **на местцу певном** (Тут і далі виділено нами – *А. Г.*) под Яблункою зошлися», та селянський суд «над речкою Грушвицею **на урочиску обчом**» села Лище⁸.

У межах сусідніх білоруських земель ВКЛРЖ джерела теж зафіксували синхронне з українськими землями побутування традиційних вічових місць. Зокрема, документи згадували «коповища стародавние» та «капища старые» в селах Мінського, «месца звыклые» в селах Слоніmsького та Берестейського повітів⁹.

З метою вирішення складних судових справ, які зачіпали інтереси декількох сусідніх сіл або міста й навколишніх приміських громад, селяни збиралися на границях громадських земель. Це, як свідчать джерела, також були загальновідомі всій околиці місця, де традиційно збиралися великі віча-копи. У 1583 р. у Луцькому повіті збиралися на копний суд «люди добрые, **суседи околичные** з ... сел... Любча, Рудки, Козина, Ставу, Соловина, Дуща, Навоза, Соколя, Смердина», які сповіщали: «што ж мы визнаваем от всео копы, иж дей с тех сел... **здавна о шкодоы вшелякие** з рожищанами (жителями с. Рожище. – *А. Г.*) **на границу... схоживались**»¹⁰. Подібні традиційні місця зібрання великих віч не можна було переносити, що у селянській правосвідомості асоціювалося з непорушністю земельних границь (з одного боку), та з усвідомленням того, що на такій порубіжній копі кожен її учасник зобов'язаний обстоювати інтереси свого села або сім'ї, які залишалися символічно «за спиною».

Документальні матеріали зафіксували випадки, коли на великі спільні віча-копи селяни сходились не лише на границях сільських громад та сусідніх волостей, але й порубіжних повітів та земель ВКЛРЖ. Цікаво відзначити, що й жителі тих українських земель, які з XIV ст. опинилися по різні боки кордону між Королівством Польським та ВКЛРЖ теж міцно утримували в пам'яті відомості про місця спільних зібрань, і, незважаючи на приналежність до різних держав, активно брали участь в спільних копних судах на границі. Зокрема, і в 1546 р. поблизу сіл Глинне і Золочівка згадувалося урочище Лози, на якому «завсегда со всех сел пограничных, яко з Великого Князства так и с Коруны Польское **на тых границах право с обеих сторон**

⁸ Архив ЮЗР. – Ч. VI. – Т. I. – № 96, 105. – С. 296, 346.

⁹ Акты издаваемые Виленскою археографическою комиссиею. (далі – Акты ВАК). – Вильна, 1891. – Т. XVIII. – № 35, 141, 182, 224. – С. 17, 123, 175, 255.

¹⁰ *Иванишев Н.* О древних сельских общинах в юго-западной России. – К., 1863. – Приложение. – № 3. – С. 51–52.

дають»¹¹. У цей же період поблизу с. Козлівське з польського боку кордону селяни відзначали існування «руды Грузское и повелили иж тут в тоє долины права дають с обеих сторон, яко з Князства так и Теребовльского повету (Королівства Польського – А. Г.), тут завжди на право ся зьеждчаем»¹². Як бачимо, селяни проубіжжя активно вирішували правові питання на традиційних місцях незважаючи на кордон. Тут же зустрічаємо відомості не лише про загальні правовідносини сусідів, але й про копне судочинство. У 1546 р. селяни сповіщали ревізорам: «дорога, которая идет от села Великого Князства Опарыпсов до села Корунного пана воеводича Подольского пана Яна Олексого до Бродов, и менили, в тоє дороги **врочищо Беседы** и повелили, иж дей се тут **сходят завжди на копу** село Опарыпское и з селом Бродским **и на права всякие**»¹³.

Тож не викликає заперечення той факт, що селяни збирали віча-копи на порубіжжі Королівства Польського і ВКЛРЖ з давніх давен й, можливо, ще до тих часів, коли українські землі пертнув кордон між вказаними державами. Тому і в подальшому українські селяни обстоювали своє право вільно сходитися на копні суди на кордоні, як правило, покликаючись на давню традицію: «**от давних часов и от предков** о злодейство и о всякие кривды, яко з сел лядских (польських – А. Г.), так и з сел Великого Князства повету Киевского, **права себе дають**»¹⁴.

Було б не вповні вмотивованим вважати, що українські селяни, збираючи віча на кордоні Польщі і ВКЛРЖ, злісно порушували законодавство чи не виконували якісь положення феодального права вказаних держав. Очевидно, що всі зазначені правові дії були звичайним явищем не лише для народної правосвідомості, але й для шляхти у XIV–XVI ст. Оскільки в джерелах даного періоду зафіксовано, що в урегулюванні правовідносин на польсько-великокнязівському кордоні активну участь брали магнати й шляхта: «**тут права даем межи собою**, яко з Великого Князства князи и панове, так с Коруны, **людей ставят ку справедливости всякое речи**» (1546 р.)¹⁵. Те ж саме стосувалося й державних урядовців ВКЛРЖ, про що свідчать матеріали опублікованих книг Литовської метрики. Зокрема, у 1523 р.

¹¹ Археографический сборник документов относящихся к истории Северо-западной Руси. (далі – Археографический сборник документов). – Вильна, 1867. – Т. 1. – № 31. – С. 114.

¹² Там же. – С. 115.

¹³ Там же. – С. 106.

¹⁴ Там же. – С. 122.

¹⁵ Там же. – С. 110.

(9 квітня) було видано великокнязівську грамоту з наказом Костянтину Івановичу Острозькому (на той час воєводи троцькому і старості брацлавському й вінницькому), щоб він «выехал с паны Коруны Полское на поправене границ межи земли Волинское и Коруны Полскою, и теж о кгвалты и кривды с obu сторон подданных наших... **о всяки кривды подданных наших досмотрети и справедливость чинити**, как бы на обе стороны подданным нашим кривды не было»¹⁶.

Правова ситуація на сусідніх білоруських землях була досить схожою, по яких проходив кордон між Польщею й ВКЛРЖ. Зокрема, в 1586 р. селяни згадували в Берестейському повіті урочище Побийкона, «где се на копы люди с Короны и Литвы сходити звыкли»¹⁷.

Отже, у народному світосприйнятті правомірними в досліджуваній період вважалися ті віча-копи, які відбувалися на традиційних загальновідомих місцях. У поселеннях такими вважалися майдан в центрі села або поблизу громадської церкви, копище, галявина на краю села і т. п. Поза поселеннями традиційними місцями копних судів були, як правило, границі земель (села, волості, повіту), берег річки чи ставка, урочища, давні могили, лісові галявини, перехрестя доріг і т. п. І лише проведені на таких загальновідомих місцях віча-копи вважалися правомірними. В інших випадках, коли копа збиралася не на традиційному місці, люди відмовлялися виходити на зібрання або ж не визнавали її рішення, заявляючи при цьому: «тут перед тым от стародавних веков николи копа не бывала» (1599 р.)¹⁸.

Окрім традиційних віч-коп на загальновідомих місцях селяни також вирізняли і т. зв. спеціальні копні зібрання, які при потребі збиралися на місці злочину. Метою таких «гарячих коп» було освідчення перед сусідами наслідків та слідів злочину й початок розслідування останнього. Причому вихід близьких сусідів та загалом жителів околиці на місце злочину у правосвідомості середньовічних селян вважався рівнозначним обов'язку. Це неодноразово підкреслювалося на копних судах досліджуваного періоду. У 1583 р. жителі сусідніх сіл Луцького повіту на копі про підпалення будівель в с. Кобча говорили, що вони «здавна... где колвек шкода, там схоживалися»¹⁹. І дійсно, цей загальний принцип часто підтверджується документаль-

¹⁶ Ващук Д. Судова діяльність «старости» на Волині та «воєводи» на Київщині в кінці XV – першій третині XVI століття // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 5. – К., 2005. – С. 163; Lietuvos Metrika (1518–1523). – Įrašų knyga 11. – Vilnius, 1997. – P. 144.

¹⁷ Акты ВАК. – Т. VI. – Предисловие. – С. 5.

¹⁸ Акты ВАК. – Т. XVIII. – № 174. – С. 166.

¹⁹ Иванишев Н. Указ. соч. – № 3. – С. 51–52.

ним матеріалом. У 1557 р., коли у володіннях села Літогощі Луцького повіту було «подрано бчолы у в острови», то «водле давного обычаю тут то (в острові. – А. Г.) копу збирано»²⁰, тобто на місці злочину. А учасники копного розслідування із сіл Надчичі та Свищів Луцького повіту 1572 р. «выежчали на кгрунт свищовский, на тое местцо на поле за дубником, где забито человека озерянского»²¹. У даному випадку правовий принцип, коли сусіди зобов'язані були виходити на місце злочину, застосовувався не лише стосовно окремих господарств, але й щодо цілих територіальних громад, які поставали такими собі колективними «юридичними особами». Тобто жителі сусідніх сіл теж зобов'язані були виходити на місце злочину й допомагати шукати злочинця. А кожна громада відповідала за правопорядок та злочини, скоєні на її території – тобто виступала колективним суб'єктом правовідносин.

Зазначені звичаєво-правові норми були широко вживаними й у правовому житті міст та навколишніх сільських околиць. 1596 р. «в месте Дубенском на улицы Швецкой, мещане нашли тело человека забитого незнаемого, которого не ведати если где индей хтось забивши подвез, або ли хто тут в месте забил»²². По даній справі урядник Дубна збирав копу не тільки з міщан, але й з жителів навколишніх сіл, які зобов'язані були прийти й довести свою неприємність до злочину.

Траплялися випадки, коли розпочата на місці злочину копа, могла переноситись на інше місце, коли, наприклад, її учасники відправлялись навздогін за злочинцем. Якщо сліди злочину приводили на територію села, містечка чи міста, то на границі їхніх земель копа продовжувалася. У 1583 р. в Луцькому повіті «копа, взявши след от пожарища отвела его из села Кобча до земли рожищское. Остановившись там на следу, вся копа послала в сельцо Свинюхи и звала жителей, чтобы шли на след». Але не дочекавшись нікого, учасники копи «приговорили все села Рожищские за их невыход к уплате всех убытков»²³. Даний вирок підтвердив возний і вписав його до Луцьких гродських книг, встановивши термін відшкодування збитків. Сожий випадок був і у Володимирському повіті на Волині (1571 р.), коли у господарів, що «з коньми дей ночовали на поли» поблизу Туропина на Волині, вночі було вкрадено двох рисаків. Тоді вони за звичаєм «обиск назавтрие почали чинити... след знашодши, за тими конми мимо иншие дей села привели

²⁰ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 256. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 43.

²¹ Акты КПС. – Т. 1. – № 185. – С. 421.

²² *Иванишев Н.* Указ. соч. – № 4. – С. 56–57.

²³ Там же. – № 3. – С. 45–55.

слід у кгрунт п. Дчжалинського, межи сел его милости Свиначина и Реву шок»²⁴. Тоді, ставши на межі зазначених володінь, постраждали від крадіжки ініціювали скликання копи «з людьми добрыми ходили, зовучи дей его (місцевого урядника. – А. Г.) ку следу, абы подданым з оных сел казал след з кгрунту пана свого вывести»²⁵. Таким чином, перебуваючи далеко за межами своїх поселень, скривджені особи могли добиватися справедливості від місцевих сільських громад та збирати людність на копу, **«просячи о справедливость водле права, давши вину (висуваючи звинувачення. – А. Г.) оному селу»**²⁶.

На нетрадиційних місцях віча-копи відбувалися і в тих випадках, коли розглядалися питання про спірні межі оранки, пасовищ, сінокосів. Тоді селяни сходились, як правило, на спірній ниві²⁷.

Вцілому ж такі термінові та невідкладні (інколи, рухливі) копи, які збиралися на місці чи слідах злочину або спірних границях земель, часто асоціювались у народній правосвідомості з неповноправним вічем-копою, а лише з допоміжною слідчою копою. Результати останньої згодом лягали в основу рішення великої копи, зібраної на традиційному місці.

Поряд із правилом збиратися винятково на звиклих місцях, іншим важливим чинником правомірності копи вважався обов'язковий вихід на збори всіх жителів села чи містечка (по крайній мірі представників кожного дворогосподарства). Часто для розгляду складних справ на копі зобов'язані були ставати і жителі навколишніх сіл. Коло обов'язкових учасників копних зборів поступово могло змінюватися. Хоча в кожний конкретний період всі жителі копної околиці чітко знали, хто зобов'язаний на перший же заклик сусідів прийти на копу.

Загалом судові околиці на українських землях ВКЛРЖ формувалися поступово і включали околиці двох рівнів. Перший становила околиця, яка включала жителів однієї територіальної громади (села, містечка, групи приселків). Другий рівень складали околиці, сформовані з декількох територіальних громад, землі яких мали спільні границі (це були невеликі волостки, або частини більших волостей).

Згідно середньовічної правосвідомості всі жителі копної околиці, які оповіщалися про збори копи, зобов'язані були прийти на традиційне місце (чи місце злочину у випадку «гарячої» копи) й брати активну участь у вирішенні справи. У противному разі вся вина могла бути

²⁴ Акты КПС. – Т. 1. – №166. – С. 374–375.

²⁵ Там же. – № 166. – С. 374–375.

²⁶ Там же. – № 166. – С. 374–375.

²⁷ Там же. – № 127. – С. 300–302.

покладена на відсутніх. Дане положення звичаєвого права словесно виражалось, як правило, формулою «невыход всигды платить шкоду»²⁸.

Вказана правова норма стійко утримувалася не лише у звичаєвих правовідносинах, але й була кодифікована державним законодавством. Зокрема, у Вислицькому Статуті 1347 р. польського короля Казимира III Великого (1333–1370), який був чинний на західноукраїнських землях, було записано: «О злодею, имае быть погоня за ним от сосед. Нагот кметь (селянин. – *А. Г.*) жаловал на своих соседей, иж ему в ночи конь украден... просил абы с ним во след пошли за злодеем (навздогін по слідах. – *А. Г.*), и они не хотели, а у том ему конь изгинул. Мы сказуем: соседом, на ком та вина, коня заплатить»²⁹.

Подібну правову норму в 1435 р. «оуложил» галицький староста Михайло Бучацький, кодифікувавши місцевий звичай, коли околиця зобов'язана була йти з потерпілим за «злодеєм гарячим пытом (одразу ж по свіжих слідах. – *А. Г.*)»³⁰.

У межах ВКЛРЖ у XV ст. положення звичаєвого права про копні околиці найбільш детально були вміщені в Судебнику 1468 р. великого князя Казимира IV Ягеллончика (1440–1492) (з 1447 р. – короля польського). Судебник 1468 р., який був першою спробою кодифікації норм кримінального права у ВКЛРЖ, чітко зафіксував таку рису середньовічного права, як необхідність публічного розгляду всіх кримінальних справ та підкреслив особливу роль у судочинстві XIV–XV ст. судових околиць. Рішення жителів околичних сіл часто ставало вирішальним у виборі міри покарання. Так ст. 17 Судебника передбачала, якщо злочинець «перво будеть украл, и **околица** будеть перво злодейства на него не ведала, а будеть никому не плачивал, ино ему платити татбу... и вину»³¹, тобто відшкодовував збитки та лише платив штраф. То згідно ст. 18 «коли тать (злочинець. – *А. Г.*)... будеть первой того крадывал а любо мучиван (піддавався слідчим тортурам. – *А. Г.*), а и **сведомо то будеть околици**... ино его обесити (повісити. – *А. Г.*)»³². Таким чином державним законодавством ВКЛРЖ узаконювалася

²⁸ *Иванишев Н.* Указ. соч. – № 3. – С. 51–52.

²⁹ Акты относящиеся к истории Западной России (далі – Акты ЗР). – СПб., 1846. – Т. 1. – № 2. – С. 9.

³⁰ *Гурбик А. О.* Про обштинне судочинство на Україні доби феодалізму // Проблеми української історичної медієвістики. – К., 1990. – С. 63; *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie* (далі – AGZ). – Lwów, 1887. – Т. XII. – С. 425–426.

³¹ Судебник короля Казимира Ягелловича, данный Литве 1468 г. // Хрестоматия по истории русского права. – К., 1915. – С. 38–39.

³² Там же. – С. 39.

важлива риса селянської правосвідомості, коли міру покарання визначала околиця і суворість кари залежала не лише від кваліфікації злочину, але й від законопослушності співгромадян – «доброї» чи «злої» слави в околиці.

Таким чином, Судебник 1468 р. кодифікував не лише обов'язок сусідів **«околичних»** виходити на заклик потерпілого, але й звичай, який зобов'язував скривдженого сусіда тут же оповістити про виявлені будь-які протиправні дії в околиці (сліди злочину, знайдення крадених речей, чужої худоби і т.п.). Зокрема ст. 23 передбачала: «А коли бы кто коня, а либо клячу нашол блудящую (блукуючу. – *А. Г.*) или иные которые речи изнайдесть, ино **оповедати околици**»³³. Одним із правил дотримання правопорядку в околиці, згідно народної правосвідомості, була повна відповідальність господаря за поведінку його гостей. І Судебник 1468 р. вже чітко формулює положення, згідно якого той житель околиці, який приймає у себе підозрілих людей: «который будет лежньи держати у своем дому тайно, а **суседом околици не оповедаеть**»³⁴, повинен відповідати за злочини в околиці, скоєні в той час.

Більш широко ніж Судебник 1468 р., Статути ВКЛРЖ (1529, 1566, 1588) зафіксували у відповідних статутах положення звичаєвого права про околицю. Статут 1529 р. чітко стояв на захисті прав благонадійних жителів околиці, фактично звільнивши останніх від відповідальності та видачі на слідчі тортури. Це зокрема, стосувалося тих околичних сусідів, які хоча й були запідозрені у злочині, але раніше «не были в жадном подозрении и в поволаньи (не підозрювалися й не звинувачувалися у причетності до злочину. – *А. Г.*) от **околичных суседов** и платежу жадного за злодейство не чинили» (р. XIII, арт. 25)³⁵. Той же житель околиці, який вважався неблагонадійним: «перед тым у злодействе от околицы поволан был, або за то платеж чинил, або в книгах чорних написан был»³⁶, повинен був бути допитаний якнайсуворіше: «маеть на муку выдан быти»³⁷.

Статутом 1529 р. були кодифіковані й ті народні уявлення, які висувалися поспільством до жителів околиці, що могли виступати свідками у важливих справах при розгляді останніх в громадських судах. Перш за все свідки повинні були бути благовірними «хрестьяны,

³³ Там же. – С. 41.

³⁴ Там же. – С. 35.

³⁵ Первый Литовский статут. Тексты на старобелорусском, латинском и старопольском языках (далі – Статут 1529 г.). – Т. II. – Ч. 1. – Вильнюс, 1991. – С. 310.

³⁶ Статут 1529 г. – С. 310.

³⁷ Там же.

которые бы на каждый год в плебанов або в попов своих на исповеди бывали, а ни у [злой] славе **межи околицы**» (р. VIII, арт. 5.)³⁸. Причому, вказана норма не була побіжною, а трактувалася детально: «А хотя бы хрестьяне, будь латынского або греческого закону, которые божьего тела не принимают (не причащаются. – А. Г.) и на исповедь не ходят, тые в жадном свидетельстве перед правом не мають допущоны бытии»³⁹. Таким чином, околиця чітко слідувала за дотриманням сусідами норм християнської моралі та церковних приписів від чого могло навіть залежати визначення правоздатності співгромадян. Іншою важливою вимогою до свідків була їхня належність до околиці – тобто проживання по сусідству, що в певних випадках важило навіть більше ніж належність до шляхетського стану: «А веджо не таковыя мают ся разумети светки (свідки. – А. Г.), штобы была шляхта, але тые светки шляхта и люди добрые, неподозренные, которые будут **суседи близкие и сумежники**, тые годнейшие будут ку свидетельству, нижли тые шляхта, которые не граничники и не сумежники» (р. VIII, арт. 4.)⁴⁰. Статутом 1529р. передбачалось також, що той житель околиці, який убив злочинця, захищаючи своє майно, «назавтрее ж... вземши сторону и **околичных суседов**, маеть то обестити (оповістити. – А. Г.) и послати тую ж сторону до того пана чий есть человек» (р. XIII, арт. 20)⁴¹.

У другому Статуті 1566 р. також підкреслювалась велика роль судової околиці, як в боротьбі зі злочинністю, так і в освідченні обставин того чи іншого злочину. У випадку вбивства або знайденні тіла вбитого передбачалось «скоро по оном кгвалте того ж часу и того забитого мает оповедати и сказати **околичным суседом своим**» (р. XI, арт.2)⁴². Відзначалась і широко вживана в звичаєвому праві норма, згідно якої потерпілий, який «поднял след шкоды свое», повинен був «собравши людей добрых **околичных суседов водле давного обычаю**» гнатися за злочинцем. (р. XIV, арт. 6)⁴³.

Правова норма про звернення за допомогою до жителів околиці у випадку земельних спорів передбачалась у Статуті 1588 р.: «яко се то придавати звикло **от околичных суседов** границами и межами

³⁸ Там же. – С. 222.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Там же. – С. 306.

⁴² Статут Великого князства Литовского 1566 г. (далі – Статут 1566 г.) // Временник императорского московского общества истории и древностей российских. – М., 1855. – Кн. 23. – С. 150

⁴³ Статут 1566 г. – С. 179.

прилежных ку тому кгрунту о который право идетъ» (р. IX, арт. 3)⁴⁴. Якщо ж потерпілий у погоні ловив злочинця, то «поймавши, має наблизшим по дорозе той **людем околичным... то оповедати**» (р. XIV, арт. 6)⁴⁵. Особливо важливо, що Статут 1588 р. зафіксував розміри околиць: «если бы укривжоный злодейством хотел шкоды своее доходити копою, тогды вси **в той околици в околь на милю*** со всех чотырех сторон мают... на копу сходитися» (р. XIV, арт. 9)⁴⁶. У справах про вбивство невідомої людини розміри встановленої судової околиці збільшувалися. У подібних випадках за Статутом 1588 р. «копа має бути чинена **в околь по две мили**» (р. XI, арт. 26)⁴⁷.

Вказані статутіві постанови щодо околиць по-суті зафіксували давні положення народного звичаєвого права. Оскільки в XIV–XVI ст. вони активно використовувалися в громадських судах. Зокрема, в 1596 р. у Луцькому повіті, в справі про вбивство у с. Вишкові невідомої людини, на копу збирали «всех обывателей повету Луцкого сугрань с Вышковым мешкающих»⁴⁸. А то були жителі сіл Жидичина, Теремного, Вортнева.

Отже, в народній правосвідомості повноправними вважалися лише ті віча-копи, які збирали всіх жителів околиці, що мали спільні границі з поселенням, де стався злочин і були на відстані однієї милі від останнього. Перевірена й закріплена практикою громадського судочинства вказана правова норма була згодом юридично оформлена Судебником 1468 р. та Статутами ВКЛРЖ (1529, 1566, 1588 рр.). Хоча в ході колонізації цілинних земель, створення нових поселень та їх ущільнення створювалися все нові судові околиці й модифікувалися старі. Вдосконалювалися і правові норми. Тому неможливість швидко розкрити вбивства незнайомих людей виробила звичай збільшувати традиційні розміри судової околиці вдвічі. І вже в третій Статут 1588 р. входить норма про двомильну околицю для злочинів зазначеної кваліфікації. Тобто на копії подібного типу обов'язково повинні були з'являтися не лише жителі «суміжних» поселень, але й «заграничних» (тобто тих, які не мали спільних границь з селом, в якому скоєно злочин).

Процесульно, з-поміж сусідніх поселень волості центром судової

⁴⁴ Статут Великого князства Литовского 1588 г. (далі – Статут 1588 г.) // Временник императорского московского общества истории и древностей российских. – М., 1854. – Кн. 19. – С. 248.

⁴⁵ Статут 1588 г. – С. 308.

* 1 миля = 7 верстам (1 верста = трохи більше 1 км)

⁴⁶ Статут 1588 г. – С. 311.

⁴⁷ Статут 1588 г. – С. 301.

⁴⁸ Архив ЮЗР. – Т. 1. – Ч. VI. – № 83. – С. 255–256.

околиці в кожному конкретному випадку ставало те село, в якому скоювався злочин. І лише тоді по відношенню до нього визначалися сугранні поселення, які обов'язково приходили туди на копу. Таким чином, кожне село могло стати центром околиці, в такому випадку сусідні з ним села в радіусі однієї милі ставали «околичними». З часом жителі кожного села вже чітко знали, з яким навколишніми громадами і куди вони повинні сходитися на віче. Тобто кожна громада була членом стількох судових околиць, скільки сусідніх сіл межувало з її землями.

Саме участь околичних сусідів у копі, як вважали селяни, надавала особливої ваги її рішенням. Тому дану обставину вони завжди прагнули відзначити. У 1553 р., добиваючись виконання вироку копного суду, київський городничий Іван Григорович Служичч підкреслював, що це **«копа люди обаполныи суграничники присудили»**⁴⁹. Це ж відзначали всі сусіди околичні з сіл Суска, Холонева і Острова Луцького повіту, які **«з товаришии, з суседами своїии посторонниими сел околичных»** були зібралися на віче 1571 р. і винесли вирок згідно місцевого звичаю: **«правом своим копным»**⁵⁰. Хоча, термін матеріального відшкодування селяни встановили керуючись не лише звичаєвим правом, але й загальнодержавним законодавством: **«водле права и Статуту рок (термін. – А. Г.) заплате положили... за чотири недели»**⁵¹. В даному випадку судову околицю становило три сусідніх села.

Дещо більша судова околиця згадувалася на Волині в 1576 р., коли в Луцькому повіті: **«будучи поблиску в соседстве, водле стародавнього а звыклого обычаю и повинности, зшодшися на право копное все мужи з сел помененых Любитова, Дубна и Колодежна, ку опыту шкоды... а з села Волки-Федоровы никто не вышел, которые теж повинни з нами на право копное выходить»**⁵². Таким чином, чотири поселення, які становили спільну судову околицю, не лише згідно стародавнього звичаю мали одразу ж відгукнутися на заклик суміжних жителів, але й через установлений обов'язок у визначений термін прийти на копу.

Означена характеристика стосувалася не лише незначних за розмірами судових околиць, але й помітно більших утворень. Так, у 1571 р. збиралися селяни **«на копу до Подрежья, то есть з сел Арсонович, Угла, Подлес, Селца, Ситович, Грушовна... толко подданные кнегини Ивановое Четвертенское... Литогошские, которые также, яко и мы на копу сходитися повинни на копе не были»**⁵³. Як бачимо, селяни не лише

⁴⁹ Археографический сборник документов. – Т. 1. – № 35. – С. 129.

⁵⁰ Акты КПС. – Т. 1. – № 167. – С. 376.

⁵¹ Там же. – Т. 1. – № 167. – С. 376.

⁵² Там же. – № 244. – С. 573–575.

⁵³ Там же. – Т. 1 – № 302. – С. 696.

чітко фіксували всіх присутніх на копі, але й визначали відсутніх, що при певних обставинах могло покласти на останніх відшкодування всіх збитків потерпілому (тобто вступав у дію згадуваний звичай «невыход платить шкоду»).

Загальна кількість сіл, які входили до українських судових околиць, коливалася в середньому від 3 до 7. Хоча інколи вказані параметри могли суттєво змінюватися, а тому в документальних матеріалах траплялися судові околиці з досить значною кількістю «сходатаев». Так, у 1583 р. у Луцькому повіті потерпілий із с. Рожище «... собрал людей добрых, **соседей околичных, смежных сходатаев** Рожищских, из всех сел, ниже поименованных: из Любча, из Рудки, из Козина, из Стаева, из Соловина, из Дуща, из Навоза, из Соколя, из Смердина; сверх того людей сторонних: из Суска, из Володковщизны, из Носачевич, из Лукова»⁵⁴ – всього 13 сіл околиці.

Прикметно, що в процесі ущільнення сільських поселень все характернішими ставали випадки, коли одне й те ж село могло входити до різних судових околиць. У 1567 р. на копі в Луцькому повіті були присутні жителі сіл Змуча, Бруховичів, Велицька і Порська, а згодом на іншій копі в цьому регіоні вже були присутні селяни зі Змуча, Порська, Волі Жмуцької, Мельниці, Углів та Підліс⁵⁵. Як бачимо, села Змуч і Порськ у першому випадку брали участь в громадському суді однієї околиці, а іншому – другої. На копу до с. Підріжжя в 1571 р. приходили вже жителі Арсонович, Углів, Підліс, Сельця, Ситович і Грушівна⁵⁶, тобто селяни двох сіл (Углів і Підліс), які брали участь і в попередній копній околиці.

Як свідчать білоруські документальні матеріали, копні околиці, коливалась в середньому від 5 (Мінський, Пінський повіти) до 9 (Берестейський повіт) сільських поселень. Хоча, як виняток, згадувалась і околиця з 18 сіл⁵⁷.

Згідно народної правосвідомості, участь у громадських копних судах зобов'язані були брати всі жителі околиці незалежно від їхнього правового статусу. Як свідчать джерела, і приватні піддані і великокнязівські (замкові) селяни однаково активно регулювали міжселянські відносини з допомогою копного права. Причому документальні матеріали чітко фіксували юрисдикцію підданих, які брали участь у копних судах. Так опис копи в Луцькому повіті (1575 р.) згадує «судей

⁵⁴ *Иванишев Н.* Указ. соч. – № 3 – С. 46–47.

⁵⁵ Акты КПС. – Т. 1. – № 72. – С. 168.

⁵⁶ Там же. – Т. 1. – № 302.

⁵⁷ Акты ВАК. – Т. XVIII. – С. 10, 41, 47, 77, 120.

права копного и людей обчих», які були «люди панов разных...»⁵⁸ (князівські, шляхетські та церковні піддані). У 1567 р. в тому ж повіті копу збирали лише «подданные его королевское милости Брюховецкие»⁵⁹. А на копному суді в 1583 р. (Луцький повіт) «опыт чинили» у великокнязівських «подданных до замку Луцкого належачих»⁶⁰.

Жителі порубіжних міст і містечок, часто брали участь в спільних із селянами вічах-копах. Причому, у правосвідомості селян міщани виступали як рівноправні учасники правовідносин, які зобов'язані були ставати на копі й виконувати всі традиційні копному праву судові дії. У свою чергу й городяни вимагали від селян участі в міських копних судах для ефективного й швидкого розслідування злочинів. Згаданий звичай був кодифікований третім Статутом ВКЛРЖ 1588 р., в якому передбачалося, що на «копе повинни ставати... з **местечек и з сел околичных** по три человеки старших, яко войтов, лавников и иных мужов добрых веры годных» (р. XI, арт. 26)⁶¹. Прикладом таких сумісних коп був копний суд в містечку Любче у 1568 р. (Луцький повіт), на якому були «войты и тиуны усих чотырох частей Любецких», а також війт села Богушова⁶². На цій копі селянин Лаврик з Богушова був засуджений на смерть за переховування крадених речей. В даному випадку важливо відзначити, що копа, яка відбулася в містечку, вважала себе правомочною виносити навіть смертні вироки жителям навколишньої околиці.

Загалом селяни вважали правомірним запрошувати на копу жителів міст і навіть віддалених. Як було на копі у Володимирському повіті (1590 р.), коли в с. Суходолах були присутні «месчане володимирские ...за уживанем и прозбою... усей громады мужов подданных Суходольских»⁶³. Аналогічними були й зворотні випадки, коли селяни «люди до копы належные» виступають в міських судах, зокрема, у Володимирі (1593 р.)⁶⁴.

Примітно, що в спільних селянсько-міщанських копах брали участь не лише жителі багатьох великокнязівських та приватних міст, але й міст, які користувалися магдебурзьким правом. Так, в справі про крадіжку вола у жителя м. Дубна (1575 р.), «будучи поблизу в соседстве водле стародавнего, а звыклого обычаю и повинности», зійшлися «на

⁵⁸ Акты КПС. – Т. 1. – № 244. – С. 574.

⁵⁹ Там же. – Т. 1. – № 72. – С. 168.

⁶⁰ Черкаський І. Назв. праця. – С. 105.

⁶¹ Статут 1588 г. – С. 301.

⁶² Акты КПС. – Т. 1. – № 97. – С. 223–226.

⁶³ Архив ЮЗР. – Т. 1. – Ч. VI. – № 72. – С. 212.

⁶⁴ ЦДІАУК. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 12.

право копное все мужи з Любитова, Дубна и Колождена»⁶⁵. Дубно в даний період було невеликим містом з магдебурзьким правом, але незважаючи на це, його жителі продовжували користуватися і «копним правом», яке було властиве для правового життя навколишніх громад. Спільно з селянами, крім названих вже Дубна й Володимира, використовували копне право й інші українські міста з магдебурзькими привілеями: Житомир, Луцьк, Овруч, Остер та ін.⁶⁶.

Загалом на територій ВКЛРЖ в українських містах, окрім спільних із селянами, відбувалися й самостійні збори міщан, які по формі були близькі до копних судів. За спостереженнями П.М. Саса збори володимирських міщан на Волині першої половини XVI ст., які проходили під назвою «громада», мали ряд спільних рис з копами сільських судових околиць⁶⁷. Що, незважаючи на певні відмінності (соціальний та кількісний склад учасників, компетенцію і т. п.), дає підстави твердити про спільні риси правової свідомості (щодо форми та процедури судочинства) селян і міщан України в досліджуваний період.

Примітною характеристикою процесуального права досліджуваного періоду був його звинувачувальний характер. Тобто судовий процес, згідно народної правосвідомості, розпочинався лише після того, коли потерпілий сповіщав околиці про злочин і сам розпочинав розслідування, зібравши сусідів на копу. Саме так було в Луцькому повіті (1575 р.), коли «подданные мосорские, за кривдою и за викурением бчол своих во властном кгрунте мосорском зобрали копу»⁶⁸. Ініціатором суду в с. Мосорському, як бачимо, були ті співгромадяни, в яких з бортей викрали мед.

Ініціаторами розширених копних судів виступала, зазвичай, скривджена сторона. Тому скликали жителів сусідніх поселень, як правило, селяни з потерпілого від злочину села. У 1569 р. житель с. Вижива Володимирського повіту Семак «ездил звати на копу подданных его милости князя Вишневецкого видютских, иж дей подданным вижовским побили свиней и вепров»⁶⁹. Тобто суд копи потерпілі зібрали

⁶⁵ Гурбик А.О. Вікові традиції й самоуправління міст середньовічної України // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність). – Рівне, 1993. – С. 13–15; Акты КПС. – Т. 1. – № 244. – С. 574.

⁶⁶ ЦДДАУК. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 182; Ф. 1471. – Оп. 1. – Арк. 106 зв.; Архив ЮЗР. – Т. 1. – Ч. VI. – С. 257; Там же. – Приложение. – С. 368–370, 414–417; Акты ВАК. – Т. XVIII. – С. 377.

⁶⁷ Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. – К., 1989. – С. 182–183.

⁶⁸ Акты КПС. – Т. 1. – №232. – С. 554.

⁶⁹ Там же. – № 128. – С. 303.

в поселенні, у якому було скоєно злочин. Часто ініціатором копи на території села чи міста могли бути сторонні особи, які зазнали збитків у даних поселеннях. Так, у 1569 р. у Луцькому повіті посполиті «збивши купу людей Любецких шли есмо следом». Сліди злочину привели до сіл Бабине й Хрестень, тоді любецькі селяни «ходили есмо до людей бабинских, абы они на след вышли»⁷⁰. У тому ж повіті в 1575 р. поблизу с. Омелене був пограбований «мещанин луцкий Якуб орменин» (вірменин. – А. Г.). Після чого «писар войтовский места Луцкого, лентвойт, бурмистр и рядец... посылали до панов Гурков до Омеленое мещанина луцкого Семена, просячи их, абы **водле звыклого и правного обычаю копу** зобрати казали, кгда ж ся тот разбой на властном кгрунте их стал»⁷¹. Вказані документи зафіксували досить давній правовий звичай. Адже згідно середньовічної правосвідомості територіальні громади міста чи села несли повну відповідальність за правопорядок і злочини, скоєні на їхній території та зобов'язані були їх розслідувати (навіть якщо потерпілий і не був членом громади).

Аналогічне бачення було властиве й правосвідомості членів громади-верви періоду Київської Русі, а відповідні норми увійшла до Руської Правди. Згідно ст. 20. Короткої редакції Руської Правди* (або Короткої Правди (далі – КП)) верв платила «віру», коли на її території було вбито огнищанина, а громада не розшукувала або приховувала вбивцю. І лише знайдений вбивця відповідав за злочин самостійно, а громада-верв звільнялася від останньої⁷². Стаття з Поширеної Правди (далі – ПП) в основному повторювала ст. 20 КП про колективну відповідальність верви, якщо вона не знайде конкретного вбивцю «княжего мужа» вбитого на її території⁷³. А статті 69 і 70 ПП передбачали відповідальність територіальної громади за викрадення бобрів з її території⁷⁴, оскільки боброві угіддя являли виключно феодалну власність.

На період XIV–XVI ст. відбулася певна трансформація зазначених правових норм. у даний час, як свідчать документи, вже часто перед повітовою адміністрацією відповідала не громада, а шляхтич, який володів селом. Тому, в міру переходу селянських земель в руки

⁷⁰ Там же. – № 134. – С. 314.

⁷¹ Там же. – № 267. – С. 626–627.

* створена в Києві у 60–70 рр. XI ст.

⁷² *Свердлов М.Б.* Семья и община в Древней Руси // История СССР. – 1981. – № 3. – С. 107.

⁷³ *Пространная редакция суд Ярославль Володимерич Правда Русская* // Законодательство Древней Руси. – Т. 1. – М., 1984. – С. 60.

⁷⁴ Там же. – С. 69.

феодалної знаті, все частіше за правопорядок і злочини в селі перед сторонніми особами відповідала не громада, а феодалний власник громадської землі. Останній через це часто виступав і ініціатором початку копних судів⁷⁵.

Зібрані за ініціативою магнатів, шляхти або ж представників великокнязівської влади на місцях народні копи, вважалися жителями околиці вповні правомірними, хоча й були нововведенням у порівнянні з попередніми часами, коли копу збирав лише потерпілий. Це пояснювалося перш за все зростанням ролі доменіального судочинства у приватних селах магнатів і шляхти. Етапними моментами останнього були земський привілей 1447 р., Судебник 1468 р. та Перший Статут ВКЛРЖ 1529 р.⁷⁶. А також намаганням великокнязівської адміністрації в статуту епоху максимально контролювати місцеве громадське судочинство, добиватися його уніфікації й перетворення в допоміжну ланку повітових судів (гродських, підкоморських, земських). То ж у другий і третій Статуті 1566 і 1588 рр. вже входять положення, за якими ініціаторами громадського суду могла бути повітова адміністрація. Замковий уряд через возного скликав копу у випадках вбивства невідомої людини та коли розпочате в повітовому (гродському, земському, підкоморському) суді розслідування вимагало т. зв., «слідчого експерименту» на місці. Одним із способів скликання копи Статуті (1566, 1588 рр.) визначали усне оголошення на багатолюдних місцях «взываючи через возного оголошеньем на торгах при костелах и везде о том давали знать» (1566 р. – р. XI, арт. 31; 1588 р. – р. XI, арт. 26)⁷⁷. Вказані статутіві артикули значною мірою перегукуються зі ст. 32 і 34 ПП про «заклик» та «заповідь на торгу»⁷⁸ Київської Русі.

Зазначені положення Статутів були досить поширеним явищем в Україні досліджуваного періоду, і ми дійсно спостерігаємо, як луцький староста, скликаючи у 1596 р. копу, в справі про вбивство поблизу села Вишкова «заховуючись водлуг права посполитого... **листом своим врядовым** всех обывателей повету Луцкого сугрань с Вышковым мешкающих, обослал, абы на тое местце, где забитый есть найден на копу... собралися»⁷⁹.

⁷⁵ Акты КПС. – Т. 1. – № 185. – С. 418.

⁷⁶ *Леонтович Ф.* Крестьяне юго-западной России по литовскому праву XV и XVI ст. // Университетские известия. – К., 1863. – № 10. – С. 50.

⁷⁷ Статут 1566 г. – С. 164; Статут 1588 г. – С. 301.

⁷⁸ Пространная редакция суд Ярославль Володимерич Правда Русская // Указ. соч. – С. 66.

⁷⁹ Архив ЮЗР. – Т. 1. – Ч. VI. – С. 255–256.

Загалом перехід ініціативи в початку судового процесу від потерпілого до сторонніх, в нашому випадку урядових осіб, свідчив про заміну звинувачувального процесуального права слідчим (інквізиційним). На чому також наголошували попередні дослідники⁸⁰. Це було ознакою нового більш високого етапу, як правового процесу загалом, так і правосвідомості зокрема.

Згідно устаткованої процедури зібрання жителів копної околиці проводилися у зазначений час та відбувалися під відкритим небом на традиційних загальновідомих місцях. Найперше учасники копи ставали «колом копним». Представники кожного села гуртувалися окремими групами, щоб відстоювати свої інтереси разом. Спочатку сільські старости проводили «межи собою обмову водлуг обычаю и права копного, питаючи межи собою старец старца, чы вси со всех сел старцы и с подданными панов своих на копу вышли»⁸¹. Кожен старець виходив «посеред усеи копы» й сповіщав про кількість присутніх і причини відсутності деяких односельчан.

Кількісні параметри зібраних на копу селян могли коливатися від декількох десятків до декількох сот чоловік, в залежності від розмірів судової околиці та суті справи. Так, у 1568 р. жителі двох сіл Луцького повіту на копі «з иншими дей многими людми Ярославичскими и Подлесецкими..., которых дей было о двести человек злодея своего на груши обесили» (повісили. – А. Г.)⁸². Зазначена кількість учасників копи свідчила про те, що в ній брали участь не лише голови дворищ, а практично все населення села чи сіл, в тому числі жінки і діти.

В дійсності, як підтверджують документальні матеріали досліджуваного періоду, в правосвідомості селян абсолютна правомочність та справедливість копного рішення значною мірою залежала від найповнішої участі в копі всіх жителів околиці.

Справедливо буде відзначити, що народна правосвідомість не передбачала упередженості чи якихось обмежень щодо участі жінок в копних судах. У 1563 р. на копі в Любчі Луцького повіту згадувалася «подданная ее милости пани Остиковое на имя Хана», якій «водлуг копного знайдения припал рок присягти о шкоды свои на человека князя Богушова Гринца Винника»⁸³. Жінки приносили присягу та допомагали розслідувати злочини на рівні з чоловіками, і навіть брали на себе ініціативу у певних правових діях⁸⁴.

⁸⁰ Юшков С.В. История государства и права СССР. – М., 1950. – С. 205

⁸¹ Акты ВАК. – Т. XVIII. – № 63. – С. 41.

⁸² Акты КПС. – Т. 1. – № 104. – С. 243.

⁸³ ЦДІАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 48 зв.

⁸⁴ Архив ЮЗР. – Т.1. – Ч. VI. – №24. – С. 60–61.

У документальних матеріалах не виявлено вікових обмежень щодо учасників копних судів. І навпаки, селяни часто підкреслювали, що на копі були «вси от мала до велика»⁸⁵. Причому відомості, наведені навіть дітьми, мали вагу аргументу і використовувалися «копними мужами» в судочинстві. Важливо також відзначити й той факт, що діти, буваючи на копах, не лише переймали зовнішній ритуальний порядок громадського судочинства, але й до тонкощів знайомилися з нюансами копного права, що забезпечувало живучість і розвиток останнього в середні віки.

Видова приналежність та практика застосування покарання щодо неповнолітніх на копних судах були вибірковими. Оскільки право на українських землях у XV–XVI ст. вже вирізняло малолітніх, які, навіть скоївши протиправний вчинок, не вважалися суб'єктами злочину. Судебник 1468 р. малолітніми вважав дітей до 7 років, а Статути ВКЛРЖ 1566 і 1588 рр. – відповідно до 14 і 16 років⁸⁶. Хоча за повторні злочини малолітні каралися як дорослі.

Сам факт присутності на копі когось із дворища, асоціювався у народній правосвідомості із відповідальністю даного представника за всіх членів свого двору. У 1568 р. на копі в Луцькому повіті, коли виникла необхідність заслухати свідчення селянина Васка, то його батько «Грицько, стоячи на копе поведил, иж я за сына своего хочу в отказе быти, и што остану з разсудку вашего винен, терпеть хочу»⁸⁷. Тобто заступник зобов'язувався нести всю відповідальність за свого родича. Хоча інколи співгромадяни відмовлялися заступатися за своїх близьких, мотивуючи це так: «он ужо не есть в опеце нашей, свой дом маеть»⁸⁸. Заступництво існувало і в правовідносинах між селами, коли декілька представників могли заступати на копі цілу громаду. Дана правова норма увійшла і в Статути ВКЛРЖ (1566, 1588 рр.). Останній передбачав, якщо потерпілому «видится шкода села... тогды три мужи с оного села которых он обереть мають присягнути, як в том селе шкодника его не ведають и сами шкодниками не суть»⁸⁹. А у випадку вбивства на території села невідомої людини, за кожне з околичних сіл заступалися «по три человеки старших, яко войтов, лавников и иных мужов добрых веры годных» (1566. – р. XI, арт. 31; 1588. – р. XI, арт. 26; р. XIV, арт. 2)⁹⁰.

⁸⁵ Акты ВАК. – Т. XVIII. – № 139. – С. 121.

⁸⁶ Судебник короля Казимира Ягелловича, данный в 1468 г. // Указ. соч. – С. 33; Історія держави і права України у 2-х томах. – Т. 1. – К., 2000. – С. 197.

⁸⁷ Архив ЮЗР. – Т. 1. – Ч. VI. – С. 63.

⁸⁸ Акты ВАК. – Т. XVIII. – № 227. – С. 259.

⁸⁹ Статут 1566 г. – С. 164; Статут 1588 г. – С. 301, 358.

⁹⁰ Там же.

Окрім жителів судової околиці – людей суграничних, які в обов'язковому порядку були зобов'язані брати участь в копних судах, на копах джерела часто фіксували людей «сторонніх». Так на копі в с. Богуринському Луцького повіту в 1569 р. крім всіх жителів села ми бачимо «к тому и **сторонніх людей**, то есть з Новоставец... подданного Осипа Семеновича, а подданного князя Ярославича Томила Микитича»⁹¹. Дана традиція звичаєвого права увійшла у всі три Статути ВКЛРЖ (1529, 1566, 1588 рр.). Останні щоправда передбачали використання сторонніх людей лише на копах «об испашии» (потраві посівів. – *А. Г.*) та при гонінні сліду (1529 р. – р. XII, арт. 2; р. XIII, арт. 2; 1566 р. – р. XIII, арт. 2; 1588 р. – р. XIII, арт. 2; р. XIV, арт. 9)⁹². Хоча практичне їх використання було значно ширшим. Головна мета використання сторонніх людей, згідно селянської правосвідомості полягала в залученні додаткових, незацікавлених у справі громадських суддів та свідків, які б запам'ятали все, що діється на копі і при потребі засвідчили копне рішення (оскільки систематичних записів копних вироків до середини XVI ст. не велося). За збереження в пам'яті такої інформації вони отримували спеціальну плату «пам'ятне». У 1591 р. на копі в Луцькому повіті сторонні «люди добрые» згадували: «может дей тому зо дванадцать лет» збиралась громада і визнала винними жителів с. Брехова «на што и паметное есмо взяли»⁹³. Тобто через 12 років сторонні люди чітко переповіли рішення давнього копного суду.

У тих випадках, коли на копному суді не вдавалося дійти узгодженого між кількома сторонами рішення, тоді за взаємною згодою обирали суддями сторонніх людей, які мали б «правом обчим» (коли розгляд справи та вирок доручалося провести стороннім, не зацікавленим особам. – *А. Г.*) винести обов'язковий для всіх учасників процесу вирок. Свого часу І. Черкаський вагався з типологічною визначеністю «суду обчого»: «За браком відповідних даних, установити детальнішу одміну між копою з суграних – околичних сіл і копою обчою, не можна»⁹⁴. Хоча, вважаємо, що згідно документальних матеріалів, «право обче» являло собою розряд поширених тоді полюбовних судів до яких зверталися конфліктуючі на копі сторони, які завідома давали згоду на визнання прийнятого таким чином рішення. Так, було на копі в Луцькому повіті (1576 р.) у справі про покражу

⁹¹ *Иванишев Н.* Указ. соч. – № 2. – С. 41.

⁹² Статут 1529 г. – С. 93, 99; Статут 1566 г. – С. 172; Статут 1588 г. – С. 310, 350.

⁹³ Архив ЮЗР. – Т. 1. – Ч. VI. – № 73. – С. 216.

⁹⁴ *Черкаський І.* Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII ст. – С. 235.

худоби, де учасники суду постановили: «абы с obu сторон **право обчое**, мужей посторонних зозвавши, на том засадили, и што бы ся с права обчого от нас сказало, на том перестати мели»⁹⁵. І дійсно, через деякий час сторони узгодили кандидатури незаангажованих суддів та, зійшовшись «на **право обчое**, сказали и присудили за невыхожене на право копное на том же селе Волцы, абы заплату... учинили, яко и первой на праве копном сказали»⁹⁶. Таким чином, мировий суд сторонніх людей після окремого розгляду тієї ж копної справи підтвердив попереднє рішення копного суду і повторно зобов'язав громаду с. Вовки-Федорові відшкодувати збитки селянина Юхна Гриневича. Підставою такого вироку було те, що покарана громада порушила давній звичай: всупереч останньому не з'явилася на копу, а також не прислала своїх представників для проведення слідства й виконання присяги, що вони нічого не відають про обставини злочину⁹⁷.

На період XVI ст. дещо змінюється роль давніх сторонніх людей. Оскільки в даний період вже деякі рішення копних судів почали записуватися у гродські і земські книги, то сторонні люди зобов'язані були з'явитися в уряд гродський, викласти суть справи й рішення копи для оформлення необхідних записів. Так, на копі в с. Красному Луцького повіту (1598 р.) потерпіла «Палагея Сачковая, давши паметное, просила абы тое **добровольное сознание людей добрых, сторонних** до книг гродских Луцких было записано»⁹⁸. Письмові рішення копних судів інколи іменувалися джерелами «лист копный», «цедула» і т. п.⁹⁹

Інститут сторонніх людей був також відомий і давньоруським судам. Згідно ст. 77 ПП жителям околиці теж належало «след гнати с чюжими людми»¹⁰⁰. Причому процедура переслідування по слідах повинна була вестись з участю людей, які не належали до даної судової околиці, а були лише сторонніми свідками. Інститут «чужих людей» у Київській Русі був важливий і для запам'ятовування прийнятих на вічах-копах рішень, оскільки про їхній запис твердити не доводиться. Хоча у ПП і згадується «писец» (ст. 74), який їздив з князівськими посланцями по сільських околицях для збору «віри» та «продажи» і за це отримував 10 кун¹⁰¹.

⁹⁵ Акты КПС. – Т. 1. – №244. – С. 573–575.

⁹⁶ Там же. – С. 575.

⁹⁷ Там же.

⁹⁸ Архив ЮЗР. – Т.1. – Ч. VI. – № 88. – С. 272.

⁹⁹ Там же. – № 91. – С. 282; Акты ВАК. – Т. XVIII. – № 138, 139. – С. 120, 122.

¹⁰⁰ Пространная редакция суд Ярославль Володимирич Правда Руськая // Указ. соч. – С. 69.

¹⁰¹ Там же.

Значення письмових судових рішень та необхідність у певних випадках зміцнити їх пам'яттю сторонніх людей усвідомлювалася і в XIII ст. В одному з договорів смоленського князя Мстислава від 1229 р. говорилося: «що робиться у часі, те й зникає у часі, але якщо наказано буде добрим людям або стверджено грамотою, те буде всім відоме і тим хто після нас в живих залишиться»¹⁰².

Що стосується загальної компетенції громадських судів, то в народній правосвідомості домінувало уявлення про копу, як всевладний судовий орган у вирішенні практично всіх аспектів селянських правовідносин. Жителі сіл в присутності околичних сусідів (сторонніх людей) та офіційних свідків вирішували на копах різноманітні питання, які стосувалися майже всіх сторін селянського життя. На копних судах селяни, перш за все, розслідували різні злочини: крадіжки коней¹⁰³, худоби та іншої живності¹⁰⁴, бджіл та меду¹⁰⁵, різних речей¹⁰⁶, грошей¹⁰⁷. Копні суди розбирали справи про свідому купівлю крадених речей або їх переховування¹⁰⁸, розбійні напади та грабежі¹⁰⁹, про знищення селянської власності або її порчу¹¹⁰. До компетенції коп відносились і питання про тілесні пошкодження та вбивства селян, а також справи про чаклунство¹¹¹. Крім т. зв. кримінальних правовідносин, копи також регулювали й інші сторони громадського життя, зокрема, цивільноправові (майнові спори¹¹², сімейні конфлікти а також справи про розмежування орних земель та угідь¹¹³ тощо).

Підсумовуючи відзначимо, що основу народних правових уявлень на українських землях у складі ВКЛРЖ складало звичаєве, а точніше копне право, для якого загалом був характерний досить високий теоретичний рівень основних його положень, прецедентний

¹⁰² Демченко Г.В. Притомные люди и копная сторона // Варшавские университетские известия. – 1899. – № 5. – С. 4.

¹⁰³ Архив ЮЗР. – Т. 1. – Ч. VI. – С. 211–214.

¹⁰⁴ ЦДАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 224–224 зв.

¹⁰⁵ ЦДАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 99 зв.

¹⁰⁶ Акты КПС. – Т. 1. – № 72. – С. 167–168.

¹⁰⁷ Архив ЮЗР. – Т. 1. – Ч. VI. – Приложение. – С. 202–205.

¹⁰⁸ Архив ЮЗР. – Т. 1. – Ч. VI. – С. 59–64, 211–214.

¹⁰⁹ Акты КПС. – Т. 1. – № 266. – С. 626.

¹¹⁰ Там же. – № 128, 266, 348. – С. 302–303, 626, 770.

¹¹¹ Архив ЮЗР. – Т. 1–2. – Ч. VI. – С. 312–313; Акты ВАК. – Т. XVIII. – С. 263–265, 267, 270, 304, 307, 309–311.

¹¹² Акты ВАК. – Т. XVII. – С. 11, 12, 19, 39.

¹¹³ Там же. – С. 389–390; Акты КПС. – Т. 1. – № 128. – С. 300–302; Акты ВАК. – Т. XVIII. – Предисловие. – С. 20.

характер їх використання та відпрацьовані віками механізми регулювання правовідносин в межах конкретних судових околиць.

У народних правових поглядах на судову околицю також чітко проглядаються певні просторові уявлення. На період XVI ст. в уяві українських поселенців простір вже не обмежувався традиційною для середньовіччя територією однієї замкнуті громади. Остання вже бачилося не як відірваний від інших сіл ізольований простір, а як частка серед подібних йому поселень, які разом формували судову околицю й іменувалися сугранными. Щоправда далі території сусідніх суміжних громад народна уява не сягала. Оскільки села, які не прилягали територіями одне до одного та не мали спільних границь іменувалися «загрянними», а запрошені звідти на копу люди – чужими.

Gurbyk Andriy

Interpretation of a judicial district («okolytsia») in the public legal proceedings in the Ukrainian lands as a part of Grand Duchy of Lithuania (GDL)

In the Ukrainian lands as a part of GDL so-called «kopne pravo» was characterized with the high degree of systematization of legal norms and sharpen mechanisms of making decision in civil and criminal cases.

In popular legal consciousness of Ukrainians only judicial sittings («viche», «kopa») were considered as legitimate ones which took place on traditional places (an area in the centre of a village, near-by a church, «kopushche», boundaries of villages, a bank of a river and so on). It is evidence of religious syncretism of popular world view which appeared in heathen adoration of forests and glades, and Christian appeal to God while taking «kopna» oath in a church.

In popular legal views on «okolytsia» the spatial imaginations are clearly marked. The fact is that the surrounding space was not limited yet to the territory of a village contrary to the Middle Ages' outlook. A village was not seen as isolated from the other settlements space, but as a part among similar ones. All neighboring villages formed «okolytsia» and were named as «sugranni». Although peasant imagination was extended only to those very neighboring settlements.